

Dood en begraven

Funerair ritueel in de vroege socialistische beweging 1871-1899

DENNIS BOS

Een beroemd geworden anekdote wil dat de oprichters van ‘Concordia inter Nos’, de Amsterdamse timmerliedenvakvereniging, in september 1865 werden geïnspireerd door een begrafenisstoet. B.H. Heldt, de meubelmaker en vakbondsorganisator die in 1885 als eerste werkman voor de liberalen was getreden tot de Tweede Kamer, beschreef de scène later in het gedenkboek van zijn Algemeen Nederlands Werklieden-Verbond:

Eenige timmerlieden, op karwei zijnde, zagen een begrafenisstoet, waarachter leden eener vakvereniging met insigne getooid waren geschaard, die het stoffelijk overschot van een vak- en verenigingsgenoot de laatste eer bewezen. ‘Waarom kunnen wij in ons vak ook niet zoo iets hebben?’ vroeg de een. ‘Ja, waarom niet?’ was de wedervraag van een ander.¹

Van het een kwam het ander en veertien dagen later was de vereniging van timmergezellen ‘Concordia inter Nos’ een feit. Of de geschiedenis zich werkelijk zo heeft afgespeeld doet er eigenlijk nauwelijks toe. Ook als deze ‘oorsprongsmythe’ van de huidige FNV Bouw volledig op fictie berust, zegt het verhaal veel over de prioriteiten die in de vroegste fase van de arbeidersbeweging golden. Het garanderen en verzorgen van een fatsoenlijke uitvaart behoorde onmiskenbaar tot de kerntaken van de eerste, lokale vakverenigingen.

De begrafenisstoet die de Amsterdamse timmerlieden ertoe bracht een vakorganisatie op te richten, moet haast wel uit typografen hebben bestaan. De statuten van de Amsterdamsche Typografische Vereniging ‘Voorzorg en Genoegen’ bepaalden al sinds 1849 dat een lid bij overlijden recht had op een luisterrijke uitvaart met zestien dragers uit het ledenbestand, die zouden worden aangevoerd door een lid van het verenigingsbestuur. De dragers waren statutair verplicht een ‘lange, zwarte broek, zwarten rok, zwart vest, witten das, ronden hoed en handschoenen’ te dragen. De zwarte rokjas moest bovendien zijn voorzien van de ‘onderscheidingsteken en benevens den strik’ die de dragers als afgevaardigden van de vereniging herkenbaar maakten. Bestuursleden van ‘Voorzorg en Genoegen’ konden bij hun overlijden zelfs recht doen gelden op niet minder dan 36 van zulke plechtig uitgedoste dragers.² Typografen die

1 B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond. 1871-1896* (Leeuwarden 1896) [pag. i].
2 J. Giele, ‘Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869)’, *Mededelingen-*

lid waren van een dit soort lokale, sociaal-culturele verenigingen van ‘vakbroeders’ mochten in ieder geval rekenen op ruime belangstelling aan het graf: deelname aan de uitvaartplechtigheid behoorde tot de verplichtingen die het lidmaatschap met zich meebracht. Soms werd een speciaal banier, voorzien van de naam van de vereniging, gebruikt om de kist te bedekken, terwijl een enkele typografische vereniging zelfs over een eigen baar en lijkkoets zou hebben beschikt.³

Dat juist in deze vakverenigingen, waar toch het streven naar een beter *leven* centraal moest staan, zoveel aandacht werd besteed aan de dood en het begraven, is niet onopgemerkt gebleven. Integendeel, Heldts relaas van de wat buitenissige aanleiding tot het oprichten van hun ‘Concordia inter Nos’ wordt al generaties lang naverteld door gedenkboekschrijvers en professionele historici van de meest uiteenlopende gezindten.⁴ Het verhaal van hoe uit afgunst om een fraaie uitvaart een begin werd gemaakt met het organiseren van de vakgenoten, dient gewoonlijk ter illustratie voor het traditionele, standsbewuste en daarom defensieve of zelfs achterlijke karakter van de vroegste arbeidersbeweging in Nederland. Waar zoveel waarde werd gehecht aan een fatsoenlijke begrafenis moest wel iets schorten aan het proletarisch klassenbewustzijn.⁵

Vanaf 1870 werd binnen de Nederlandse arbeidersbeweging het nieuwe, radicale geluid van het opkomend socialisme steeds luider hoorbaar. De vroegste socialististen traden op als Nederlandse sectie van het door Karl Marx vanuit Londen aangevoerde Internationale Werklieden-Verbond, de roemruchte ‘Eerste Internationale’. Na 1880 zouden zij met hun Sociaal-Democratische Bond (SDB) en woordvoerder Ferdinand Domela Nieuwenhuis het aanzien en karakter van de arbeidersbeweging bepalen. De arbeiders die in deze jaren toetraden tot de Internationale en de SDB, onderstreepten daarmee de afstand tot de oudere, standsbewuste en ‘fatsoenlijke’ werkliedenorganisaties, die het in veler ogen aan de benodigde strijdlust had ontbroken.⁶ Het socialisme presenteerde zich welbewust als een revolutionair alternatief, als een beweging die op basis

blad. Orgaan van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis (1972) 42, 2-55, aldaar p. 9.

3 Joost van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999), 128-129.

4 Een representatieve greep: A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen 1978, oorspr. 1935), 7; A. Leusink, *Op hechte fundamenten. Geschiedenis van de Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond* (Z.pl. 1950), 12-14; M. Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging. Deel I: De opkomst* (Haarlem 1953), 46; Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen* (Amsterdam 1956), 17; Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965), 443; M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1976), 80; P. de Rooy, *Republiek van Rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2002), 115-116.

5 De Jong, *Om de plaats* (noot 4), 4; J.J. Giele, ‘Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890) Deel 1’, *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1978, 27-82, aldaar p. 33-34.

6 D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).

van een modern, rationeel en zelfs ‘wetenschappelijk’ socialisme de weg bereidde naar een nieuwe tijd.

Toch bleven, ook nadat de socialisten hun dominante positie binnen de arbeidersbeweging hadden veroverd, begrafenisrituelen en dodenherdenkingen een bijzonder prominente plaats innemen temidden van het totale repertoire aan publieke rituelen waarover de beweging beschikte. Sterker nog, juist de socialisten zouden uitzonderlijk veel aandacht en energie besteden aan het ontwikkelen van eigen vormen voor een waardig afscheid. Ook in deze kring, waar openlijk en demonstratief werd afgerekend met ‘oude vormen en gedachten’ rondom burgerlijk fatsoen, benepen standsbesef en gevestigde religies, werd bijzonder veel werk gemaakt van het begraven van overleden geestverwanten. Dit artikel beoogt in de eerste plaats om, aan de hand van een aantal concrete gevallen, te illustreren op welke wijze de vroege socialistische beweging in Nederland voor 1900 erin slaagde een eigen funeraire cultuur tot ontwikkeling te brengen.

Een tragische mislukking: de gestolen begrafenis van H.H. Huisman

Begin februari 1873 overleed in Amsterdam op 51-jarige leeftijd Hendrik Hendricus Huisman, brochureschrijver, uitgever annex boekhandelaar en een voor-
aanstaande figuur in de elkaar overlappende kringen van Amsterdamse vroege socialisten, oppositionele vrijmetselaars, vrijdenkers en Multatuli-adepten.⁷ Huisman was op het moment dat hij overleed een publieke figuur wiens openbare optredens in bijeenkomsten van de roemruchte vrijdenkersvereniging ‘De Dageraad’ een enthousiast onthaal hadden gekregen. Naast voorman en woordvoerder van de ‘vrije gedachte’ was Huisman een gewaardeerd bestuurslid van de Nederlandse sectie van de Internationale, voor welke organisatie hij ook meermalen als uitgever optrad.

Zijn succes bij een groter publiek dankte Huisman vooral aan een gelukkige combinatie van eigenschappen die stuk voor stuk goed in de smaak vielen. Als voormalig godsdienstonderwijzer van de Hervormde gemeente was hij in 1854 wegens ongelooft ontslagen, maar zijn zeer gedegen bijbelkennis maakte hem tot een geducht tegenstander in publieke debatten, zelfs voor een theoloog als dominee J.C. Zaalberg. Daarbij beschikte Huisman over een tong ‘als ’n scheermes’ en een al even scherp gevoel voor humor. Een deerniswekkend, ziekelijk voorkomen maakte de indruk compleet. Multatuli beschreef zijn vurig bewonderaar Huisman als ‘een kromme kreupele aamborstige katechiseermeester’ en inderdaad was Huisman met zijn hoge rug en minieme lengte een opmerkelijke figuur.⁸ Om boven de bestuurstafel uit te kunnen komen, lagen tijdens ver-

7 Over Huisman (1821-1873): *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA) Deel VIII (Amsterdam 2000), 92-95; Ch. Keijsper (red.), *K. ter Laan's Multatuli encyclopedie* (Den Haag 1995), 211-212

8 Brief aan Mimi, 15-19 augustus 1864, in: Multatuli, *Volledig werk*. Deel XI (Amsterdam 1977), 363-365, aldaar 365.

gaderingen twee dikke statenbijbels op zijn stoel. In openbare debatten placht hij, naar de socialist Joan Nieuwenhuis veel later memoreerde, plotseling op te springen, een van die bijbels van zijn stoel te grijpen en ‘onder het uitbundig gejuich der vergaderden en terwijl zijn kleine oogen bij tusschenpoozen spottend op den tegenstander gericht waren’ glashelder aan te tonen dat de Schrift hem, de zelfverklaarde ongelovige, in het gelijk stelde. Joan Nieuwenhuis was zelf nog maar zestien jaren oud toen Huisman overleed en bovenstaand relaas moet haast wel uit de tweede hand afkomstig zijn. Dat geldt ook voor het slot van Nieuwenhuis’ beschouwing over de betekenis van Hendrik Huisman: ‘Hij stierf jong en werd te Amsterdam met luister begraven door zijne vele vrienden en geestverwanten.’⁹ Huismans vrienden van de Internationale bewaarden aan de gebeurtenissen van die dag evenwel heel andere herinneringen.

In het eigen weekblad *De Werkman*, deed Willem Ansing, socialist en voorman van de bij de Internationale aangesloten Amsterdamse smedenvereniging ‘Recht voor Allen’, uitvoerig verslag van de wijze waarop de leden van de Internationale afscheid hadden moeten nemen van hun vriend Huisman, ‘deze trouwste en moedigste strijder voor Recht, Liefde en Waarheid.’¹⁰ Ansing toonde zich in zijn verslag van deze droeve maandagochtend allesbehalve tevreden over de gang van zaken. Toen de vrienden zich op de ochtend van de voorgenomen ‘eenvoudige en plechtige teraardebestelling’ aan het adres van de overledene vervoegden, werd hun zonder pardon de toegang ontzegd door een gezelschap dat net even eerder was gearriveerd. Behalve bij de Internationale en De Dageraad was Huisman namelijk ook aangesloten geweest bij de onafhankelijke loge ‘Post Nibula Lux’, een besloten en nogal hoogdravend genootschap van maçonnieke querulanten dat sinds jaar en dag met het ‘Groot Oosten’ en de andere Amsterdamse loges overhoop lag. Bitter moesten de Internationalen onderkennen dat ze buitenspel stonden: ‘Eene corporatie van eene der vrijzinnigste (?) en liberaalste (?) loges van vrijmetselaars bevond zich in het sterfhuis, en eenige van des overledene [sic] intiemste vrienden, hoewel uitgenoodigd zijnde, stonden op straat.’ Twee onderhandelaars van de Internationale werden in de gang door ‘een bediende’ van de loge tegengehouden. Hun verzoek om het stoffelijk overschot nog even te mogen zien, werd na raadpleging van ‘een godje of koninkje [...] die mijnheer G. heet’ botweg afgewezen.

Toen de stoet op weg ging moesten de Internationalen achteraan aansluiten. Zwijgend waren zij de kist met hun ‘overleden broeder’ en de hem begeleiden- de leden van de loge gevolgd. Even zwijgend hadden ze aan de groeve moeten toezien hoe ‘voorzittend meester’ dr. F. Günst namens ‘Post Nibula Lux’ als enige het woord voerde. Geheel naar verwachting maar ergerlijk genoeg, sprak Günst ‘hoofdzakelijk in de allegorische stijl der vrijmetselarij.’ Dat de socialist- ten van de Internationale tegenover dit rituele geweld van maçonnieke zijde

9 Joan A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialistten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland* (Zeist 1933), 18.

10 Tubal-Kaïn, ‘H.H. Huisman’, *De Werkman*, 15 februari 1873, 1.

geen enkel weerwoord hadden, moest volgens verslaggever Ansing niet worden begrepen als erkenning van een nederlaag. In werkelijkheid was het zwijgen niet anders dan het afleggen van een plechtige eed, en wel om te blijven strijden voor de volkszaak die ook Hendrik Huisman zo hartstochtelijk was toegedaan. Frappant was de oproep van Ansing om de strijd van godlooche naar Huisman voort te zetten door gezamenlijk zijn graf te blijven bezoeken: 'O, dat wij dan veel, zeer veel de plaats moge[n] bezoeken, waar de aarde het stoffelijk omhulsel van onzen vriend dekt.'¹¹

Hoewel het afscheid van Hendrik Huisman voor de internationalen een ronduit teleurstellende ervaring moet zijn geweest, kunnen uit het verslag van de gang van zaken wel een aantal voorzichtige gevolgtrekkingen worden gemaakt. Duidelijk blijkt dat na de keuze voor een onversneden atheïsme zoals Huisman die had gemaakt, de noodzaak voor het ontwikkelen van nieuwe, alternatieve rituelen acuut werd op het moment dat iemand stierf. Bij de dood van een godlooche naar waren religieuze tradities uiteraard niet van toepassing en daarom stonden de geestverwante achterblijvers voor de taak om nieuwe vormen te ontwikkelen. Een loge als 'Post Nibula Lux' verkeerde daarbij natuurlijk in een luxe uitgangspositie omdat de vrijmetselarij zijn bestaansrecht nu eenmaal grotendeels aan successen op juist dit terrein, het 'uitvinden' van een nieuwe rituele traditie, ontleende. Nieuwkomers als de Amsterdamse werklieden van de Internationale beschikten in 1873 nog niet over een dergelijk repertoire van alternatieve rituelen, maar zij moeten dit gemis al heel snel als iets pijnlijks hebben ervaren.

Hendrik Huisman stierf ongehuwd en kinderloos, en ook eventuele verdere familie lijkt tijdens de plechtigheid geen enkele rol te hebben gespeeld. Overwegingen met betrekking tot de weduwe en wezen die zich door een massale opkomst op de begrafenis getroost zouden moeten voelen, kunnen voor de deelnemende socialisten in dit geval dus geen rol hebben gespeeld. Kan daaruit worden afgeleid dat voor hen de plechtigheid enkel en alleen diende als een eerbetoon aan de overleden strijdmakker? Gezien de pijnlijke concurrentiestrijd die zich rond het stoffelijk overschot van Huisman tussen de Internationale en de loge ontspon, lijkt de uitvaart tenminste voor een deel ook te zijn aangegrepen om het prestige van de eigen organisatie te benadrukken.

'Zweert op 't kille grafgesteent': de begrafenis van P.J. Luitink

Huisman was niet het eerste prominente lid dat de Internationale in Nederland door de dood verloor. Ruim een jaar eerder, in december 1871, was de socialistische lieddichter en handelsvertegenwoordiger Petrus Jacobus Luitink hem voorgedaan.¹² Zijn overlijden vormde de allereerste gelegenheid waarbij socia-

11 Tubal-Käin, 'H.H. Huisman', *De Werkman*, 15 februari 1873, 1.

12 Over Luitink (1841-1871): *BWSA*, II (Amsterdam 1987), 87-88.

listen zelf vorm konden geven aan de uitvaart en begrafenis van een geestverwant. Dat gebeurde in relatieve vrijheid: Luitinks weduwe lijkt geen enkel bezwaar te hebben gemaakt tegen de publieke politisering van haar verlies en van concurrerende genootschappen viel in dit geval niets te duchten.

Luitink was nog geen dertig jaren oud toen hij overleed. Als lid van het Amsterdamse afdelingsbestuur van de Internationale was hij weliswaar een heel enkele keer als spreker opgetreden, maar zijn bekendheid binnen – en betekenis voor – de beweging ontleende hij vooral aan de hooggestemde strijdlieiders die hij achterliet. Eén ervan, het Vrijheidslied ('op de wijze der Marseillaise') zou nog decennia later door socialisten gezongen worden en pas in de loop van de twintigste eeuw, en slechts geleidelijk, als de belangrijkste herkenningmelodie van de arbeidersbeweging worden verdrongen door 'De Internationale'.¹³ De tekst van het Vrijheidslied was voor het eerste gepubliceerd in *De Vrijheid* van 19 maart 1871, een in Den Haag door leden van de Internationale vervaardigd weekblad. Of het lied toen al veel opgang maakte, valt niet meer vast te stellen. Duidelijk is wel dat het Vrijheidslied door het jong overlijden van de dichter, negen maanden na die eerste publicatie, enorm aan populariteit begon te winnen. Vier weken na zijn begrafenis, in december 1871, werd Luitinks Vrijheidslied al meegezongen in de feestelijke jaarvergadering van de socialistische kleermakersvereniging 'Vooruitgang door Broederschap', waarbij de verslaggever van *De Werkman* aantekende dat 'blijkens de bijval' het lied 'bij het volk meer en meer geliefd' begon te raken.¹⁴ Precies vijf jaar later benadrukte hetzelfde blad bij het afdrucken van enkele regels uit het Vrijheidslied nog altijd dat 'de schoone woorden' waren geschreven door 'onzen, te vroeg gestorven Luitink'.¹⁵

Anders dan in het geval van Huisman lijkt de begravingen van P.J. Luitink inderdaad een luisterrijk evenement te zijn geweest. *De Werkman* van 18 november 1871 bracht het nieuws van zijn heengaan op de voorpagina in een opvallend bericht. De tekst was – een primeur in het toen driejarig bestaan van het blad – door een in het oog springende zwarte rouwrand omgeven. Het bericht noemde het 'afsterven van een harer meest ijverige leden' een gevoelig verlies voor de Amsterdamse sectie van de Internationale. Zijn liederen, waarvan overigens alleen het Vrijheidslied met name genoemd werd, getuigden van het vuur waarmee Luitink voor de beginselen van de Internationale had gestreden. De leden van de organisatie zouden het verlies van Luitink, als eenieder die hem gekend had, vooral ook 'om zijn loyaal karakter' betreuren.¹⁶

13 J. van de Merwe, *Gij zijt kanalie, heeft men ons verwetent! Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen* (Utrecht / Antwerpen 1974), 168-169, 374.

14 *De Werkman*, 23 december 1871, 2-3; Cf. Gemeentearchief Amsterdam, Politiearchief, Correspondentie Letter M 1871, nr. 471. Commissaris 2e sectie, mededeling aan hoofdcommissaris, 23 december 1871: 'Een klein aantal der feestvierenden was dronken, doch onaangenaamheden hebben niet plaats gehad.'

15 Henri Timmer, 'Aan de werklieden van Amsterdam', *De Werkman*, 23 december 1876, 2-3. Timmer was nauw bevriend geweest met Luitink. De twee hadden een eigen bedrijfje (een handel in 'Berliner erwtworst') en woonden samen boven het socialistisch vergaderlokaal Cosmopoliet in de Nieuwe Nieuwstraat. Bos, *Waarachtige volksvrienden* (noot 6), 136.

16 *De Werkman*, 18 november 1871, 1.

Opmerkelijk genoeg repte het bericht in *De Werkman* met geen woord over het feit dat zich achter de algemene term ‘allen die hem gekend hebben’ ook een jonge weduwe en drie kleine kinderen schuilgingen. Er werd overigens wel enige aandacht besteed aan de persoonlijke aspecten van het overlijden, maar de belangstelling was volledig gericht op de wijze waarop de atheïst Luitink zich in het zicht van de dood had weten te gedragen. De betreffende regels laten zich lezen als een exempel en geruststelling tegelijkertijd. Luitink had bewezen dat een mens rustig kon sterven zonder aan een hiernamaals te geloven, en dat had er dan ongeveer zo uitgezien:

Woensdag-avond jl. overleed hij, nog geen 30 jaren oud, na een langdurig ziekbed, kalm en blijmoedig, overtuigd hier op aarde zijn plicht betracht te hebben, en, al mocht hij er de vruchten niet van plukken, medegewerkt te hebben aan het geluk der menschheid, aan de verheffing van den arbeider.

Lezers die, na van dit treffend tafereel kennis te hebben genomen, de behoefte voelden om de laatste eer te bewijzen aan ‘het stoffelijk overschot van wijlen hunnen vriend en bondsbroeder’, dienden zich de volgende dag al om negen uur ’s ochtends te verzamelen op de Nieuwendijk.

Die volgende ochtend, 19 november 1871, was een zondag en om negen uur had zich op de Nieuwendijk, om de hoek van het sterfhuis in de smalle Nieuwe Nieuwstraat, een menigte deelnemers opgesteld. Het verslag in *De Werkman* was van de hand van typograaf C.P. Michon, die de plechtigheid ‘recht aangenaam’ had gevonden.¹⁷ Alles was volgens hem tot in de puntjes geregeld geweest en in goede orde verlopen, terwijl niet minder dan tweehonderd leden van de Internationale in de rouwstoet zouden hebben meegelopen. Op de begraafplaats Zorgvlied zou zich naast het indrukwekkende contingent socialisten dat de kist had begeleid, ook nog eens een enorme menigte belangstellenden hebben bevonden, die in stilte luisterden hoe Michon als bestuurslid van de Internationale een toespraak hield. Hij was evenwel niet de enige die het woord zou voeren. Een complete reeks sprekers, allen vooraanstaande figuren in de jonge socialistische beweging, had aan de groeve tot hernieuwde strijd opgewekt: de kleermaker Hendrik Gerhard, diens vakbroeder J.H. Gilkens en de rode lokaalhouder J.M.J. Desprez. Indrukwekkend hoogtepunt was ongetwijfeld het moment waarop de tweehonderd socialisten, omringd door ‘misschien duizend toeschouwers’, het hoofd ontblootten en ‘met frissche stem’ het o zo toepasselijke tweede couplet zongen uit het Vrijheidslied, ‘door den ontslapene indertijd vervaardigd’:

Waakt op, o broeders! op, Bataven!
 En zweert, op ’t kille grafgesteent,
 Zweert bij de dierbre stof der braven,
 Zweert bij den vaders bleek gebeent:
 Dat, was hun leuze: vrijheid boven! –

¹⁷ *De Werkman*, 25 november 1871, 3.

Het edelst kleinood op deez' aard –
 Ook wij die vrijheid, ons zoo waard,
 Door niemand zullen laten rooven!
 Op, voor de vrijheid op!
 Weg met de slavernij!
 Waakt op! Waakt op! Voor 't heilig recht
 Der menschen kampen wij!¹⁸

Volgens Michon leken de zangers met hun lied de gestorvene zelfs even terug in hun midden te brengen. Het klonk 'als 't ware [als] een afscheidsgroet van den doode aan zijn verzamelde vrienden, een laatste opwekking, een laatste bemoediging!'

De familie kwam pas weer in zicht na afloop van de eigenlijke begrafenis, in een bijeenkomst in lokaal Vliedzorg. Daar kreeg de jonge weduwe een speciaal vervaardigde loden bus, met daarin een papier waarop de leden van de Internationale met hun handtekening de gelofte hadden afgelegd om de strijd voor denkbeelden van de gestorvene 'uit al hun macht' te zullen bevorderen. Op een heel tastbare wijze werd daarmee gehoor gegeven aan het appèl dat het Vrijheidslied deed: 'zweert, op 't kille grafgesteent, zweert bij de dierbre stof der braven, zweert bij den vadren bleek gebeent.' Van meer praktische zin getuigde het overhandigen van een bedrag van ongeveer veertig gulden, de opbrengst van een collecte onder de aanwezigen.¹⁹ Een week later verscheen nog een oproep in *De Werkman* om de weduwe Luitink toch vooral niet te vergeten. De lezers werden daarin aangespoord om hun vrouwen eraan te herinneren de boodschappen voortaan te doen in de komenijswinkel die de weduwe inmiddels in de Nieuwstraat was begonnen.²⁰

Een half jaar na P.J. Luitinks overlijden, in de zomer van 1872, verscheen bij H.H. Huisman een bundel *Werkmansliederen*, een uitgave die op zeven bladzijden vijf liedjes van Luitink bood, 5 cent moest kosten en waarvan 'twaalf talen ter verspreiding' voor 30 cent werden verstrekt.²¹ Al op het omslag werd de lezer voorghouden dat de auteur niet langer onder de levenden was en bij de opgenomen Jubelzang werd nadrukkelijk vermeld dat Luitink het 'op zijn Sterfbed' had geschreven. De dichter toonde zich in het begin van dit lied inderdaad weinig vitalistisch:

Ons valt de levenslast zoo zwaar,
 Want 't leven is zoo droef en naar ²²

18 Geciteerd naar *De Werkman*, 25 november 1871, 3. Een in detail afwijkende tekst geeft: P.J. Luitink, *Werkmansliederen* (Amsterdam 1872), 2. In latere versies is dit tweede couplet het zevende geworden: Van de Merwe, *Gij zijt kanalf*, (noot 13), 168-169.

19 *De Werkman*, 25 november 1871, 3.

20 *De Werkman*, 2 december 1871, 4.

21 P.J. Luitink, *Werkmansliederen* (Amsterdam 1872). Het enig mij bekende exemplaar (coll. IISG) vermeldt een vierde druk te zijn, maar aanwijzingen voor het bestaan van drie eerdere ontbreken. Een advertentie in: *De Werkman*, 20 juli 1872, 4.

22 Luitink, *Werkmansliederen* (noot 21), 7.

Uit naam van alle geminachte knechten, blanke slaven en andere uitgebuite zwoegers stelde Luitink vervolgens ook nog eens onomwonden vast dat ‘de dood voor ons een gratie’ is, een regel die zelfs tweemaal (‘(bis.)’) gezongen diende te worden. De wetenschap dat de tuberculeuze dichter dit ware woord schreef terwijl hij zijn eigen einde maar al te zeer nabij wist, moest ze voor latere zangers een toegevoegde emotionele waarde verlenen. Uitgever Huisman lijkt dat ook beseft te hebben. Zijn advertentiecampagne voor de bundel *Werkmansliederen* benadrukte vooral dat de schrijver ‘in leven’ lid was geweest van de Internationale en dat het werk was ‘vermeerderd met eene JUBELZANG, door den dichter op zijn Sterfbed vervaardigd.’²³

Pech was alleen wel dat de Jubelzang, ook al was het slot een stuk opgewekter en bemoedigender dan het hier aangehaalde begin, volstrekt niet in herinnering is gebleven. De tekst is bij mijn weten nooit herdrukt en is waarschijnlijk zelfs nooit gezongen. Toch was het beeld van de socialistische liederenmaker die vanaf zijn sterfbed van zijn hooggestemde idealen kond was blijven doen, te mooi om zomaar in vergetelheid te laten wegzinken. In de beweging ontstond daarom een mythisch verhaal dat dankzij enkele kleine, vindingrijke aanpassingen, in staat bleek de tand des tijds te doorstaan. Het verhaal was mooi, de Jubelzang was een onding, dus werd de sterfbedscène simpelweg gekoppeld aan het enige lied van Luitink dat na zijn dood nog wel gezongen werd. Ruim zestig jaar na dato wist Joan Nieuwenhuis ervan te vertellen alsof hij er zelf bij was geweest. Nieuwenhuis ging ervan uit dat er onder zijn lezers velen zouden zijn ‘die niet weten hoe het “vrijheidslied” is ontstaan’:

Welnu, het was P.J. Luitink, die ons dat lied schonk. Hij was ziekelijk en vernam op zijn ziekbed hoe sterk de beweging vooruitging, dat bracht hem, de jonge geestdriftvolle man in verrukking en hij wilde zijn gedachten in woorden uitdrukken. Maar schrijven kon hij niet meer. Zijn ziekte had hem te veel verzwakt. Hij vroeg daarom op eenmaal, terwijl een aantal vrienden hem bezochten, dat men pen, papier en inkt bijeen zou brengen en opschrijven wat hij zou zeggen. En ondersteund in zijn bed door een zijner vrienden, zong hij het Vrijheidslied [...] Kort en tijd daarna stierf Luitink en werd met luister door zijn vrienden en geestverwanten begraven.²⁴

Een aantal dingen mag uit de gang van zaken rondom het heengaan van Luitink duidelijk zijn geworden. De funeraire cultuur die deze vroegste generatie Nederlandse socialisten ontwikkelde, vervulde deels precies dezelfde functies als de gebruikelijke ‘burgerlijke’ uitvaart in familiekring of de pompeuze manifestaties van de vroegere sociaal-culturele vakverenigingen. Nabestaanden werden verondersteld zich te laten troosten door de massale deelname, de fraaie vormgeving en het ordelijk, fatsoenlijk verloop van de plechtigheid. Tegelijkertijd verplichtten de deelnemers zich, naast deze emotionele hulp, met hun aanwezigheid ook tot materiële ondersteuning van de eventuele weduwen en we-

²³ *De Werkman*, 20 juli 1872, 4.

²⁴ Nieuwenhuis, *Een halve eeuw* (noot 9), 25-26.

zen. Op een vergelijkbare manier was het beeld van de vrienden die de verzwakte Luitink in bed ondersteunden bij zijn laatste krachtsinspanning een rechtstreekse vertaling van de gewone christenplicht de stervenden bij te staan. Enig verschil was dat de aanwezigen een lidmaatschapsdiploma van de Internationale droegen en dat de gezongen psalmen seculier van aard waren. Hoe dan ook, een socialist wist zich tenminste verzekerd van een indrukwekkende uitvaart en leek zelfs gevrijwaard van een sterven in eenzaamheid. Het lidmaatschap van de organisatie leek bovendien een garantie tegen de materiële zorgen van de nabestaanden, althans in de eerste periode na het overlijden.

Nieuw lijkt mij echter het doel waarmee deze socialisten de bestaande rituelen rond de gang naar het graf aanpasten en deels in nieuwe vormen goten. Wat de grafredenaars op *Zorgvlied* gezegd hebben is niet opgetekend, maar dat in het verslag geen enkele melding wordt gemaakt van een rol voor de familieleden, doet vermoeden dat de plechtigheid door de organisatoren vooral als een publieke manifestatie met politieke oogmerken werd opgevat. De massale optocht vanaf het sterfhuis, de verzamelde menigte zelf, het gezongen lied, de functies van de aanwezige sprekers (en hoogstwaarschijnlijk ook de inhoud van hun redevoeringen), de dure eden die werden gezworen en de mythologie die rond de gestorvene werd gesponnen, lijken er stuk voor stuk op te wijzen dat het er hier vooral om ging politieke betekenis toe te kennen aan een individueel verlies. Dat maakte de deelname van betrokkenen niet noodzakelijk minder oprecht. Het toont slechts hoe de dood kon worden aangegrepen om aan de idealen van de levenden en hun politieke organisatie een misschien wat morbide soort wijding te verlenen.

Een vergeten begrafenis herdacht: Hendrik Gerhard

Van de sprekers die aan Luitinks groeve het woord voerden, zou er geen zoveel betekenis voor de socialistische arbeidersbeweging krijgen als de kleermaker Hendrik Gerhard. Al vroeg was hij toegetreden tot de vrijdenkersvereniging *De Dageraad* en in zijn eigen vakvereniging, in de kiesrechtbeweging, als brochure-schrijver en spreker, als directeur van een coöperatieve bakkerij en in de diverse besturen van de Internationale en de latere SDB toonde hij zich een onmisbare kracht. Met zijn internationale ervaring, talenkennis en ideologische bevoegtheid stak Gerhard volgens menigeen ver uit boven zijn medestanders. Feitelijk was hij van meet af aan een bijzondere en bijzonder gerespecteerde figuur binnen de beweging. W.H. Vliegen prees zich gelukkig dat hij nog op tijd tot de beweging was toegetreden om Gerhards hand te kunnen drukken en Ferdinand Domela Nieuwenhuis roemde hem als 'zoo niet *de* knapste, dan toch een der knapste en meest ontwikkelde loonslaven, die op de wereld geleefd hebben.'²⁵

²⁵ W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*. Deel I (Amsterdam 1905), 22; Over Gerhard (1829-1886): BWSA, VIII, 45-50; Dik

Eigenlijk werd Gerhards aanzien alleen maar versterkt naarmate de beweging in de jaren tachtig verder groeide en zich tegelijkertijd sterk verjongde. In de jaren na 1880, toen de SDB onder de bezielende leiding van Domela Nieuwenhuis de fakkel van de inmiddels al lang ter ziele gegane Internationale overnam, werd Gerhards positie meer en meer die van een 'elderly statesman': oud en vermoeid misschien, niet langer betrokken bij de dagelijkse werkzaamheden, maar nog altijd door iedereen gekend en als veteraan geëerd.

De vreemde paradox doet zich voor dat juist deze Hendrik Gerhard in juli 1886 vrijwel onopgemerkt ten grave is gedragen. Als iemand in aanmerking kwam voor een massaal eerbetoon door de toen in een ongekend bloeiende fase verkerende socialistische arbeidersbeweging, dan was hij dat immers wel. De actualiteit gooide echter roet in het eten. Vliegen heeft het in een pakkend beeld verrat: 'Gerhard lag op tien minuten afstands te zieltogen, terwijl in het Volkspark duizenden en duizenden Domela Nieuwenhuis toejuichten.'²⁶ Op 4 juli 1886 bezocht Domela Nieuwenhuis Amsterdam in het kader van een wat voorbarige afscheidstournee na zijn veroordeling in eerste instantie wegens majesteitsschennis. Dat het toen nog meer dan een half jaar zou duren voor hij daadwerkelijk in de boeien zou worden gesloten, wisten de vele duizenden die op die dag naar hem kwamen luisteren nog niet. Dat het een onvergefelijke misdaad zou zijn wanneer het gebeurde, daarover waren alle aanwezigen het roerend eens. Eén van die aanwezigen was de socialistische behanger J.H. Geel en die besloot een daad te stellen. Staande de vergadering loste Geel een pistoolschot op de gehate politiecommissaris Stork. Het schot miste doel en de schutter werd gearresteerd, maar het incident maakte wel dat de bijeenkomst in een ongekende chaos eindigde en dat een nieuwe fase in de politieke escalatie rondom het socialisme aanbrak.

Aan emotionele taferelen die dag geen gebrek. Eerst de tocht van het station naar het Volkspark, waarbij nog maar net een 'moordaanslag' van de Amsterdamse politie op Domela Nieuwenhuis kon worden voorkomen, maar wel de eerste gewonden waren gevallen. In het Volkspark had de geliefde voorman het woord gevoerd en het volk juist tot werkelijke majesteit uitgeroepen toen het schot had geklonken en de honderd aanwezige agenten volgens het in die dagen gebruikelijke recept op de aanwezige mannen en vrouwen waren gaan 'inhakken'. In paniek en chaos was de bijeenkomst geëindigd, waarna het geweld zich naar elders in de stad had verplaatst en nog lang na het vertrek van Domela Nieuwenhuis was doorgedaan. Dat de oude Hendrik Gerhard juist die nacht thuis, in zijn eigen bed stierf, daar was onder de gegeven omstandigheden nauwelijks aandacht voor. Partijorgaan *Recht voor Allen* maakte weliswaar melding van het overlijden, maar deed dat in een bericht van veertig regels en zonder op te roepen tot deelname aan de plechtigheid. Hendrik Gerhards stoffelijk

Nas, *Koerier van een nieuwe tijd. Hendrik Gerhard en de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging* (Den Haag 2002).

26 Vliegen, *Dageraad* (noot 25), 21.

overschot werd op 8 juli 1886 in stilte begraven door zijn familie en een handvol naaste partijgenoten, onder wie ook Domela Nieuwenhuis.²⁷

Het ingetogen karakter van Gerhards begrafenis was weliswaar in overeenstemming met de eigen wensen van de overledene, maar aan dergelijke verzoeken wordt door politieke bewegingen natuurlijk alleen gehoor gegeven wanneer het ook om andere redenen opportuun lijkt. De gang van zaken bood in elk geval een wel heel scherp contrast met de wijze waarop drie jaar eerder Gerhards zilveren huwelijk als een partijaangelegenheid was gevierd. Toen waren speciaal voor de gelegenheid geschreven strijdliederen gezongen in een door de partijafdeling gehuurde feestzaal, was een heuse, gedrukte liederenbundel verschenen en een felicitatiealbum met foto's en bijdragen van socialisten uit binnen- en buitenland overhandigd. Tot slot was het feest zelfs, samen met het overlijden van Karl Marx, als een 'memorabel voorval' uit het socialistisch strijdjaar 1883 vermeld in het jaarverslag dat traditiegetrouw tijdens het kerstcongres van de SDB door Domela Nieuwenhuis werd voorgelezen.²⁸ In juli 1886 waren echter zoveel mogelijkheden tot felle, revolutionaire agitatie voorhanden, dat men waarschijnlijk simpelweg geen kans zag tijd vrij te maken voor een plechtige, rituele manifestatie op een afgelegen terrein als de Oude Westerbegraafplaats.

Uit het gebrek aan belangstelling bij het overlijden van Hendrik Gerhard mag niet worden geconcludeerd dat de fascinatie voor de dood onder socialisten nu begon te verflauwen. Zowel in eigen kring als bij hun publieke optreden bleef het vertoog van de socialisten gevuld met sterfscènes, rouwbeklag en verbeeldingen van de dood. Dat kwam krachtig tot uiting toen Domela Nieuwenhuis in februari 1887 begon aan het uitzitten van zijn gevangenisstraf van twaalf maanden. Hij leek er zelf ernstig rekening mee te houden de strafermijn misschien niet te zullen overleven. Zijn afscheidsrede zat vol verwijzingen naar Christus en de kruisdood op Golgotha en het partijblad *Recht voor Allen* kondigde het nieuws van de veroordeling aan onder de veelzeggende kop: 'Het is volbracht.'²⁹

De zwaar aangeslagen achterban lijkt er inderdaad van overtuigd te zijn geweest dat de geliefde voorman in zijn Utrechtse cel zou worden vermoord. Dat was immers het gebruikelijke lot van gearresteerde revolutionairen zoals dat door de buitenlandse berichtgeving in de eigen bladen dag in dag uit geschilderd werd. Leden van de Amsterdamse sociaal-democratische schermclub trokken naar Utrecht, zongen Luitinks Vrijheidslied vanaf de Domtoren en maakten een rondgang om de gevangenis om Domela met het luidkeels zingen van strijdliederen een hart onder de riem te steken. Hun repertoirekeuze was opmerkelijk en zelfs een tikje morbide, want men schijnt bij herhaling het lievelingslied van Domela's diepbetreurde, nog maar drie jaar eerder overleden derde echtgenote

27 F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam z.j., 2e dr.), 154.

28 Bos, *Waarachtige volksvrienden* (noot 6), 242-244.

29 Jan Meyers, *Domela. Een hemel op aarde* (Amsterdam 1993), 156-157, 162.

Johanna Schingen Hagen, te hebben gezongen.³⁰ De tekst van die rode smartlap uit Vlaanderen was ook al weinig opbeurend. ‘Bloedige sneeuwvlokken’ bezingt het droeve lot van de treurende weduwen die achterbleven nadat in 1871 de dappere strijders van de Parijse Commune door regeringstroepen waren vermoord:

Doch niet één straal van hoop strekt haar ten rade;
haar kleinen zelf – begrijpend moeders zeer –
die schreien ook en vragen om hun vader ...
Ook hij vertrok, en nimmer keert hij weer.³¹

De aandacht voor de dood en het sterven bleef gedurende de negentiende eeuw in socialistische kring onverminderd groot. Het gebrek aan decorum rond het heengaan van een zo vooraanstaande partijgenoot als Hendrik Gerhard in 1886 is dan ook achteraf wel degelijk als een pijnlijk gemis ervaren. Partijgenoten konden iets goedmaken door aanschaf van de twee bundels *Nagelaten opstellen* van Gerhards hand die in 1887 en 1888 ‘voor rekening van de weduwe’ waren verschenen, maar afdoende compensatie voor een fatsoenlijke uitvaart was dat natuurlijk niet.³²

De wijze waarop het verzuim ten slotte toch werd hersteld, was uniek en toonde nog eens hoe vaardig de vroege socialisten waren in het ontwikkelen van nieuwe rituele tradities. Op zondag 8 juli 1894 verzamelde zich op de Westerbegraafplaats een ‘zeer grote massa partijgenoten’ die zich in een wijde kring rondom het graf van de acht jaar eerder gestorven Hendrik Gerhard opstelden. De plechtigheid werd geopend door de socialistische blaaskapel *Sempre Crescendo*, die een stemmige treurmars ten gehore bracht. De stokoude socialistische agitator Klaas Ris, die niet alleen met Gerhard, maar lang geleden zelfs ook nog met Huisman en Luitink was opgetrokken, sprak als eerste en herdacht ‘in hartelijke woorden’ zijn oude strijdmakker. Het lied ‘Op het kerkhof’ werd vervolgens door de socialisten van mannenkoor *Excelsior* gezongen, waarna Gerhards bejaarde medestrijder en vakbroeder Piet Schröder het woord nam om de aanwezige jongeren met klem te wijzen op hun plicht ‘pal te staan’ zoals de overledene dat zijn leven lang had gedaan. Na gezamenlijk te hebben geluisterd naar het slot van de treurmars, verlieten de deelnemers het kerkhof, blijkens het verslag in *Recht voor Allen* in de vaste overtuiging ‘een aandoenlijke hulde’ te hebben gebracht. Nadrukkelijk werd gesteld dat alles erg ‘plechtig en indrukwekkend’ was verlopen, en ook dat zulks enorm contrasteerde met de aanwezige politieagenten die door hun ‘onbeschoftheid en brutaliteit’ geprobeerd hadden de herdenking te verstoren.³³

30 J.W. de Boer, *F. Domela Nieuwenhuis. Gedenkboek over de jaren 1885 en 1887. Bijeenverzameld uit de Bildtsche Courant* (St. Annaparochie z.j. [1935]), 55.

31 Van de Merwe, *Gij zijt Kanalje* (noot 13), 116.

32 H. Gerhard, *Verzamelde en nagelaten opstellen*. Bundel I (Z.pl. z.j [1887]); Bundel II (Z.pl. z.j. [1888]).

33 *Recht voor Allen*, 10 juli 1894.

Tien jaar later, tijdens een massale bijeenkomst in het Paleis voor Volksvlucht ter viering van het vijftienvigjarig jubileum van de verschijning van het blad *Recht voor Allen*, werd opgeroepen om een gedenkteken bij het graf van Hendrik Gerhard op te richten.³⁴ Of hieraan ook gevolg is gegeven is mij niet bekend, maar vast staat wel dat de herdenkingen op de Westerbegraafplaats voorlopig niet ten einde kwamen. Nog in 1911 verzamelden zich op zondag 9 juli niet minder dan tweeduizend sociaal-democraten, vrijdenkers en anarchisten voor een door De Dageraad georganiseerde herdenking op het graf van de toen vijftienvig jaar eerder overleden kleermaker. Onder de aanwezigen bevonden zich ook officiële delegaties van de op nieuwe leest geschoeide, modern georganiseerde arbeidersbeweging als het federatiebestuur van de SDAP en de Amsterdamse Bestuurders-Bond. Verschillende verenigingen droegen omfloerste banieren met zich mee. Klaas Ris was ondertussen dood, maar Piet Schröder was erbij en dit keer voerde ook Domela Nieuwenhuis het woord. Terwijl het sociaal-democratisch koor 'Stem des Volks' zong, stelde de familie zich rond het graf op: behalve de bejaarde weduwe ook Gerhards zonen Adriën en Jan, die ondertussen als rode schoolmeesters ieder een eigen carrière in de arbeidersbeweging hadden gemaakt.³⁵ Geen andere Nederlandse socialist uit de negentiende eeuw lijkt achteraf dit soort herdenkingen bij zijn graf te hebben gekregen, en in het geval van de zo schamel begraven Hendrik Gerhard moet daarom sprake zijn geweest van inlossing van een beschamende ereschuld.

'Hij was een held': K.A. Bos

Een volstrekt andere figuur dan Hendrik Gerhard was de Amsterdamse boekverkoper en socialistische straatcolporteur Karel Antonie Bos. Waren Gerhards verdiensten voor het socialisme ook voor een 'burgerlijk' waarnemer goed te begrijpen, in het geval van Bos lag dat een stuk ingewikkelder. Bos was geen redenaar, geen schrijver van brochures of van liedjes, geen organisator en al helemaal geen theoreticus. Toch was het eerbetoon dat hem bij zijn dood te beurt viel, allesbehalve gering en ik vermoed zelfs dat zijn begrafenis in november 1899 wel de omvangrijkste en meest luisterrijke funeraire manifestatie van het Nederlandse socialisme in de negentiende eeuw is geweest. Dat is misschien des te opmerkelijker omdat ten tijde van zijn overlijden de ooit zo eensgezinde socialistische beweging in drie elkaar heftig bestrijdende fracties uiteen was gevallen.

De bijdrage die Bos aan de opbouw van een socialistische arbeidersbeweging leverde, bestond gedurende de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw vooral uit het over straat lopen met socialistische drukwerk, te proberen dat aan het publiek te verkopen en daarbij zo ostentatief mogelijk in aanvaring

³⁴ *De Vrije Socialist*, 9 april 1904. De zaal was versierd met portretten van 'onze doden', waaronder Johanna Schingen Hagen en H. Gerhard; Meyers, *Domela* (noot 29), 342.

³⁵ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief A.H. Gerhard, map 16; *De Telegraaf*, 10 juli 1911.

Gedenkprent voor de socialistische 'straatboekhandelaar' en uitgever K.A. Bos.

komen met agressieve 'andersdenkenden' of met handtastelijke agenten van politie. Het lijkt misschien niet veel, maar het was hard werken tegen veelal uiterst schamele verdiensten. Het werk van de rode colporteurs, van wie Bos zeker niet de enige, maar wel een van de meest volhardende en zeker de bekendste was, was voor de vroege socialistische arbeidersbeweging van onschatbare waarde omdat het op een cruciaal moment de broodnodige publiciteit en aandacht in de publieke ruimte opleverde. Daar stond tegenover dat Bos met enige regelmaat zijn werkdag beëindigd zag in een arrestantenhok of in het gasthuis. Bos was in de eerste plaats een *schlemiel*, of, zoals Vliegen het in zijn omvangrijke standaardwerk over het vroege socialisme verwoordde: 'Hij was een held.'³⁶

Al doende bouwde Bos aan een geweldige reputatie binnen de beweging. Met iedere opgevangen sabelslag of nieuwe ziekenhuisopname, met iedere ingegooide ruit van zijn armzalige boekhandeltje, met elke boete of veroordeling tot weer zoveel weken of maanden gevangenisstraf groeide het aanzien dat hij onder de geestverwanten genoot. Zodra de inkomsten droogvielen door ziekte of celstraf, schoten de kameraden te hulp om de zwaar geplaagde echtgenote en

36 Vliegen, *Dageraad* (noot 25), 84; Over Bos (1846-1899): *BWSA*, V (Amsterdam 1992), 20-23.

hun vijf kinderen van de financiële ondergang te redden. Dezelfde kameraden vermaakten zich intussen met het vertellen van de sterkste staaltjes uit het leven van dit eeuwige slachtoffer: hoe hij agenten kon sarren door uiterst traag gehoor te geven aan het bevel tot doorlopen, dat hij ondertussen zijn naam in de wand van iedere Amsterdamse politiecel had gekrast, of hoe hij nu weer een rechter tot razernij had weten te brengen. Bos' favoriete obstructiemiddel in de rechtszaal bestond uit het weigeren de eed af te leggen. Als weldenkend mens en felle godloochenaar had hij immers 'geen kennis aan onzen lieven heer.'³⁷ Uiteindelijk zou hij zelfs een bescheiden plaatsje verwerven in de Nederlandse literatuur. In Emanuel Querido's onder pseudoniem verschenen monstrem *Het geslacht der Santeljano's* is de sarrende Bos onmiskenbaar op zijn post:

De donkere diendertjes, met hun het avondlicht verglanzende helmen, chargeerden in bruten ijver wild, dol, door de donkere stoeten, opgewarmd en aangezet door spichtige snotaap-inspecteurtjes, die met generalissimus-waan als in het vuur van een oorlog stonden. En waren de straten even geruimd, dan klonk dadelijk weer de felle roep van den colporteur met den rossen duivelschen sik, kalm, tartend en moedig alsof er geen vuiltje aan de lucht was [...]³⁸

Toen K.A. Bos uiteindelijk op 31 oktober 1899 stierf, deed hij dat niet in de kerker, niet op het schavot en niet op de barricade. Bos overleed in bed aan een slopende ziekte. Voor zijn kameraden stond echter van meet af aan vast dat hij zijn fatale longaanandoening had opgelopen tijdens het laatste verblijf van drie maanden in de strafgevangenis te Rotterdam, drie jaar eerder. Tijdens de begrafenis werd dit door een van de sprekers uitgelegd: Bos had tijdens zijn straf meubels moeten politoeren en de 'scherpe terpatijnlucht' had zijn 'longen en borst' onherstelbaar beschadigd. Inderdaad had het revolutionair-satirisch weekblad *De Roode Duivel* al bij zijn vrijlating in 1896 gemeld dat Bos 'in de Rotterdamsche gevangenis bijna vermoord is.' In de tussenliggende jaren was regelmatig geld ingezameld voor 'onze propagandist' die door de gevolgen van 'zijn verblijf in den kerker' niet langer zelf in staat was zijn brood te verdienen.³⁹ Zo nu en dan verschenen in de revolutionaire pers nog korte berichtjes over Bos, wanneer die weer eens was opgenomen in het gasthuis en Domela Nieuwenhuis hem er was wezen opzoeken: 'Wij vonden hem opgewekt en vrij goed. Hij is nu verplaatst van zaal B naar zaal C, waar hij veel rustiger ligt.'⁴⁰ Na zijn overlijden werd van verschillende zijden benadrukt hoezeer Bos eronder had geleden dat hij zijn werk als bladverkoper moest staken: 'Met zijn uitgeziekt lichaam waagde hij

37 *De Roode Duivel*, 16 december 1895, 2; H. Wedman (red.), Christiaan Cornelissen, *Strijd, lief en leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen* [Proefdruk] (Groningen 1991), 30.

38 Joost Mendes, *Het geslacht der Santeljano's* (Rotterdam 1929, 2e dr.), 177. Dat hier geen ander dan K.A. Bos bedoeld is, blijkt ten overvloede uit de door Querido vervaardigde sleutel op de *Santeljano's* die bewaard wordt in het Gemeentearchief Amsterdam.

39 'Begrafenis K.A. Bos', *Recht voor Allen*, 9 november 1899, 2-3; *De Roode Duivel*, 14 december 1896, 4; *Idem*, 23 augustus 1897, 4.

40 [F. Domela Nieuwenhuis], 'Onze vriend K.A. Bos', *De Vrije Socialist*, 21 mei 1898, 2.

het zelfs eens nog in de Damstraat te verschijnen om de kolportage te hervatten, maar hij moest het opgeven.⁴¹ Het gesloopte lichaam bleek minder krachtig dan de ongebroken geest: 'Zijn zoo vurig begeerde wensch: "dat hij weder met nieuwen moed en nieuwe kracht de propaganda zou kunnen ter hand nemen", mocht niet vervuld worden.'⁴²

De herdenkingsartikelen in de socialistische bladen benadrukten, zoals ook de sprekers aan het graf zouden doen, dat het martelaarschap van Bos niet alleen bestond uit de slepende lijdensweg die zijn sterven was geweest ('Hij heeft veel, zeer veel geleden en het was op 't laatst een weldaad, dat hij ontsliep'⁴³). Een martelaar was Bos vooral om de wijze waarop hij zijn leven had geleefd. Het blad van de SDAP, *De Sociaaldemokraat*, herinnerde eraan dat Bos 'in dienst der zaak menigmaal zwaar [werd] getroffen. Bijna doorlopend leed hij bitter gebrek en hij onderging veel gevangenisstraf'. De revolutionaire concurrent *Recht voor Allen* deed er nog een schepje bovenop: 'Armoede, honger, ontbering, gevangenis, mishandeling zijn hem ruimschoots voor zijn overtuiging ten deel gevallen.' Het anarchistische orgaan *De Vrije Socialist* ten slotte, legde de nadruk op de verborgen heroïek van het gevaarlijke werk van de straatcolporteur: 'waar zoo weinig eer en hulde bij te behalen viel [...] maar wel veel slagen, veel modder en slijk.'⁴⁴ Naast het vermogen om veel leed te dragen, waren het vooral Bos' onovertroffen 'plichtsbetrachting en beginseltrouw' die werden geroemd. Op deze punten werd de herinnering aan de dode nog voor diens begrafenis ten volle benut om de levenden een spiegel voor te houden: 'Willen wij onze mannen en vrouwen herdenken, die vielen voor de heilige zaak der arbeiders, dan kunnen wij dit niet beter doen, dan onvermoeid te werken aan de propaganda van het socialisme.'⁴⁵

Dankzij de uitvoerige aandacht die in de socialistische pers aan het overlijden werd besteed en ongetwijfeld mede dankzij de oproepen tot deelname die de bladen van alle socialistische richtingen hadden gedaan, trok de begrafenis van Bos een zeer groot publiek. Op de ochtend van de begrafenis, zondag 5 november 1899, zag het voor de deur van 'Volksboekhandel K.A. Bos' in de Kinkerstraat al ruim voor het aangekondigde uur van vertrek 'zwart van de menschenmassa'. Langzaam volgde de stoet van duizenden, waaronder volgens het verslag ook veel vrouwen, de kist naar begraafplaats Vredenhof aan de Haarlemmerweg. De op een rijtuig vervoerde kist met het stoffelijk overschot moet een indrukwekkende aanblik hebben geboden. Een enorme rode vlag, die voorheen van het rode vergaderlokaal Constantia had gewapperd, dekte de kist, waaraan voorts niet minder dan zeven rouwkransen van verschillende verenigingen waren gehangen. De organisatie van de uitvaart was in handen van een

41 'De begrafenis van Bos', *De Vrije Socialist*, 8 november 1899, 2.

42 'In memoriam', *Recht voor Allen*, 2 november 1899, 2.

43 [F. Domela Nieuwenhuis], 'Karel Anthonie Bos', *De Vrije Socialist*, 4 november 1899, 1.

44 *De Sociaaldemokraat*, 2 november 1899, [p. 3]; 'In memoriam', *Recht voor Allen*, 2 november 1899, 2; [F. Domela Nieuwenhuis], 'Karel Anthonie Bos', *De Vrije Socialist*, 4 november 1899, 1.

45 'In memoriam', *Recht voor Allen*, 2 november 1899, 2.

comité waarin afgevaardigden van uiteenlopende arbeidersorganisaties zich hadden verenigd. Achter de lijkkoets trokken de deelnemende verenigingen met hun eigen vaandels en banieren op: de anarchistische groep van Vrije Socialisten, de Haagse afdeling van de Socialistenbond, de Sociaal-Democratische Jongeliedenbond, de Geheel-Onthouders Propagandaklub, de Amsterdamse afdelingen van de vakbonden van sigarenmakers en typografen, de Typografische Jongelingsvereniging 'Eendracht maakt Macht', de vakverenigingen van opperlieden en suikerbakkers en het vrij-socialistisch mannenkoor 'Excelsior'.⁴⁶

Het koor had de avond tevoren nog een generale repetitie gehouden in het gebouw van de Timmerliedenvereniging. Doordat zich naast de leden ook een groot aantal voormalige leden had aangemeld, trad Excelsior op Vredenhof aan met een ongekende bezetting van meer dan honderd man. Het moet de uitvoering van het ondertussen gebruikelijke lied 'Op het kerkhof' tot iets heel bijzonders hebben gemaakt.⁴⁷ Voor er gezongen kon worden, moest echter eerst het woord worden gevoerd en wel door een hele reeks socialistenvan uiteenlopende pluimage. Eerste spreker was de toen algemeen bekende anarchist Jan van Emmenes, die het 'werken en leven' van Bos in korte lijnen schetste door een overzicht te geven van de vele vonnissen die hem ten deel waren gevallen. Vervolgens zwaaide de timmerman H.H. Wollring, de voorman van Concordia inter Nos en toekomstig gemeenteraadslid voor de SDAP, namens de Centrale Raad van de Socialistenbond lof toe aan de weduwe Bos. Niet alleen had zij haar man steeds terzijde gestaan tijdens zijn langdurige ziekte, maar ook had zij in haar woning 'menig gevaarlijk uur' doorgebracht wanneer een woedende menigte oranjevrienden het weer eens op haar man gemunt had. Wollring riep de aanwezige vrouwen op, het voorbeeld van de weduwe Bos te volgen door hun mannen 'aan te sporen in den heiligen strijd' en ze moed in te spreken als dat nodig mocht zijn. Vervolgens hield de jonge joodse anarchist I.I. Samson de aanwezige jongeren voor, het voorbeeld te volgen dat Bos met zijn onversaagde strijdvaardigheid had gegeven: 'Voorwaarts dan en niet geweken, moedig tot den dood.' Waarna ten slotte letterzetter J.G. Götze namens de afdeling Amsterdam van de Socialistenbond verheugd vaststelde dat rond het graf zich de verschillende richtingen van het socialisme broederlijk hadden verenigd.⁴⁸

Na de sprekers zongen de mannen van Excelsior, en sprak de oudste zoon van Bos een kort woord van dank. Zelf sinds zijn vroegste kinderjaren bij de strijd betrokken, wist de 23-jarige J.J. Bos heel goed wat er van hem verwacht werd. Hij dankte de aanwezigen voor de eer die zij de nagedachtenis van K.A.

46 'Begravenis K.A. Bos', *Recht voor Allen*, 9 november 1899, 2-3

47 *De Vrije Socialist*, 4 november 1899, 4 (oproep repetitie Excelsior); 'Begravenis K.A. Bos', *Recht voor Allen*, 9 november 1899, 2-3; 'De begravenis van Bos', *De Vrije Socialist*, 8 november 1899, 2.

48 Het uitvoerig verslag in 'De begravenis van Bos', *De Vrije Socialist*, 8 november 1899, 2 verscheen iets ingekort ook in: 'Begravenis K.A. Bos', *Recht voor Allen*, 9 november 1899, 2-3; Dat alle vier sprekers in het BWSA zijn opgenomen, kan gezien worden als indicatie van het prestige van de plechtigheid: BWSA, II, 42-45 (Van Emmenes) en 138-139 (Samson); IV, 226-227 (Wollring); VII, 53-56 (Götze).

Bos hadden bewezen, maar hoopte toch bovenal, ‘dat alle aanwezigen de voetsporen van zijn vader zouden volgen en den strijd aanbinden tegen het kapitalisme, voor het socialisme.’ Daarna was de kist neergelaten, en had de menigte in diepe stilte de dodenakker verlaten.

Een week na de begrafenis verscheen in de revolutionaire pers een advertentie, waarin de weduwe van K.A. Bos en haar kinderen dank zegden voor de ‘talrijke betuigingen van deelneming, die wij uit het geheele land, België en Londen mochten ontvangen.’ Ook degenen die de familie trouw tot steun waren geweest tijdens de lange jaren van ziekte werden hartelijk bedankt, maar opmerkelijk waren vooral de termen waarmee de familie haar erkentelijkheid jegens de aanwezigen bij de begrafenis onder woorden bracht: ‘onzen dank aan verenigingen en personen, welke j.l. Zondag hun beste krachten gaven aan de betooging, die daardoor dan ook uitstekend slaagde.’⁴⁹ Treffender formulering van de rol die funeraire rituelen in de socialistische arbeidersbeweging waren gaan spelen lijkt moeilijk denkbaar.

Conclusie

Dat de vroege socialisten niet onverschillig stonden ten opzichte van de dood en dat hun veel gelegen was aan een passend afscheid van overleden geestverwanten moge uit het voorgaande duidelijk zijn geworden. Dat daarbij in de loop van drie decennia gezocht werd naar alternatieve rituelen blijkt uit diverse initiatieven die rondom de uitvaart van Luitink, Huisman, Gerhard en Bos werden ontwikkeld. Over de verschillende functies die het socialistisch ritueel rond de dood en het begraven vervulde, zowel voor de beweging als collectief als voor individuele socialisten, kan in kort bestek nog het volgende worden opgemerkt.

Ten eerste zagen de vroege socialisten zich geplaatst voor de uitdaging een alternatief te bieden voor de traditionele arrangementen rondom de dood. Waar ‘burgerlijke’ en religieuze vormen nadrukkelijk werden afgewezen, diende in een vervanging te worden voorzien. Het kan voor negentiende-eeuwse arbeiders geen aanlokkelijk vooruitzicht zijn geweest, om in geval van overlijden hun nabestaanden onverzorgd en in een maatschappelijk isolement achter te laten. De betrokkenheid van de beweging bij begrafenissen moet gezien worden als een rituele bevestiging van de garantie dat aan de emotionele en materiële behoeften van nabestaanden zoveel mogelijk tegemoet zou worden gekomen. Dat

⁴⁹ *De Vrije Socialist*, 11 november 1899, 4. Dankzij een inzameling verrees een steen voor Bos op Vredenhof. De voortschrijdende desintegratie van wat eens de SDB was geweest, maakte echter dat zijn graf werd vergeten. Binnen tien jaar werd dit ‘algemeen graf Klas 5 Vak 16 Regel E Nummer 27’ geruimd en de steen vernietigd (brief L. Wolters, beheerder Vredenhof, 12 november 2006). Het prachtige grafmonument voor Klaas Ris dat in 1902 op de Oosterbegraafplaats te Amsterdam werd opgericht, bestaat nog wel: D. Bos, ‘Klaas Ris (1821-1902): Een roerige Zaankanter in Amsterdam’, in: V. Kingma en A. van Diepen (red.), *De rode Zaan. Honderd jaar strijd en solidariteit* (Zaandam 1999) 17-24.

geldt ook voor de massale, georganiseerde opkomst van partijgenoten en geestverwanten tijdens de begrafenis.

Behalve troost en materiële ondersteuning, diende de bemoeienis van de beweging met de uitvaart nog een doel waarvan het belang niet onderschat mag worden. Een fatsoenlijke begrafenis gold in brede lagen van de arbeidersklasse als een zeer gevoelig punt waar niet alleen de persoonlijke waardigheid en zelfrespect maar ook de familiale eer mee waren gemoeid.⁵⁰ Distinctiezucht en een grote angst voor verlies aan decorum waren ongetwijfeld ook veel socialistische werklieden niet vreemd en hier diende de beweging wel degelijk rekening mee te houden. Voor de gelukkigen die het tot een vooraanstaande positie binnen de beweging brachten, was dan ook een uitvaart weggelegd waarbij menig kerkelijke of burgerlijke plechtigheid verbleekte. Welke overleden niet-socialistische arbeider bracht ooit zo een massa op de been als Luitink of Bos? Wie kon bogen op megedragen vaandels, stemmige koorzang of plechtige herdenkingen zoals Gerhard ten deel viel, wie anders dan de socialisten konden erop vertrouwen dat hun begrafenis de krant zou halen?

Ten tweede vervulden de socialistische uitvaarten een belangrijke rol in het kader van de politieke educatie van de eigen achterban. Aanwezigen en krantenlezers namen langs deze weg kennis van de kernbegrippen waaruit het socialistisch wereldbeeld was opgetrokken: strijd, offers, een ideaal dat groter was dan leven of dood van het individu. De doden maanden, of werden geacht dat te doen en de plechtige uitvaart was een uitgelezen moment om alle getuigen eraan te herinneren dat met het offer dat door de dode was gebracht, de strijd nog niet ten einde was. Voortleven zouden de socialistische doden wel degelijk, maar alleen zolang de levenden hun strijd zouden voortzetten. De dood wakte ontzag, ook onder deze atheïsten, en dat maakte het funerair ritueel tot een instrument waarmee de eigen aanhang werd doordrongen van het sacraal karakter van het socialistisch ideaal. Tegelijkertijd kreeg de socialistische beweging, onder invloed van de zich ontwikkelende funeraire rituele praktijk, in veel opzichten het karakter van een politieke dodencultus.⁵¹

Ten slotte boden de plechtige begrafenis van partijgenoten de beweging gelegenheid zich ongestoord in het publieke domein van haar beste kant te laten zien. Het demonstratief vertoon van pracht en praal, de vaak ontzagwekkende opkomst, de meegevoerde banieren, rouwkranen, rode vaandels, de stemmige liederen en hooggestemde toespraken waren stuk voor stuk functionele elementen in de propaganda van een beweging die gedurende de negentiende eeuw toch vooral in de marge van de fatsoenlijke maatschappij opereerde. De dood bood de vroege socialisten een zeldzame gelegenheid zich op straat te presenteren als een respectabele beweging, en dat voor een publiek dat juist vanwege het funeraire karakter van zulke optochten niet anders dan met respect

⁵⁰ H. Wals, *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001), 177-180, 191-192.

⁵¹ Manfred Hettling, *Totenkult statt Revolution. 1848 und seine Opfer* (Frankfurt a/M 1998), 17-51.0

kon toekijken. Zoals de verslaggever van *Recht voor Allen* verheugd berichtte over de laatste gang van het stoffelijk overschot van K.A. Bos: ‘langs den geheelen langen, langen weg was geen raam onbezet.’⁵²

Dennis Bos, universitair docent vaderlandse geschiedenis, Universiteit Leiden, d.bos@let.leidenuniv.nl

52 ‘Begravenis K.A. Bos’, *Recht voor Allen*, 9 november 1899, 2-3.